

УДК 821.161

Г.М. Ішчанка

АПОВЕСЦЬ У. КАРАТКЕВІЧА «ЧАЗЕНІЯ» Ў КАНТЭКСЦЕ ТВОРЧАСЦІ ПІСЬМЕННІКА 60-ых ГАДОЎ ХХ ст.

У артыкуле прапануецца новая інтэрпрэтацыя аповесці У. Караткевіча «Чазенія». Асэнсавана роля рэмінісцэнцый у выяўленні аўтарскай пазіцыі.

Летам 1965 года У. Караткевіч разам з Р. Барадуліным і Г. Кляўко праходзілі ваенныя зборы ў рэдакцыі газеты «Боевая вахта» Ціхаакіянскага флоту, падарожнічалі па Прымор'і і Усурыйскай тайзе. Вымушаная камандзіроўка не спыніла працу У. Караткевіча над раманам «Каласы пад сярпом тваім», сцэнарыем фільма «Хрыстос прызямліўся ў Гародні». Дапрацаваны ў адпаведнасці з заўвагамі выдавецкага рэцэнзента М. Лужаніна рукапіс рамана «Каласы пад сярпом тваім» і трэці варыянт сцэнарыя фільма былі дасланыя аўтарам у Мінск. У верасні 1965 г. ва Уладзівастоку У. Караткевічам быў напісаны верш «Бахайская чарапаху», у якім увасобіўся роздум пісьменніка над сутнасцю гістарычнага прагрэсу. Верш напісаны ў форме маналогу каменнай чарапахі – нямога сведкі былой велічы царства Бахай і яго трагедыі:

Роўна восем стагоддзяў
Я ляжу сярод праху.
Усурыйскія тыгры адны
Да мяне падыходзяць ўначы
І глядзяць залатымі вачыма
На мяне,
Чарапаху,
Што адна ўмудрылася
У вечнасць з агню ўцячы.

Асэнсаванне трагедыі Бахайскага царства выклікала ў аўтара трывогу пра будучыню чалавецтва, аднак заключныя радкі верша гучаць аптымістычна:

Я іду –
Толькі людзі сляпыя не бачаць, –
Чарапахі гісторыі,
Я павольна да сонца іду...
Я дайду.
Усё роўна дайду [1, с. 240].

Праца ў газеце ваенных маракоў, сустрэчы з людзьмі, якія гатовы былі ў любы момант, выконваючы загад кіраўніцтва, прымяніць страшную зброю, яшчэ раз пераканала пісьменніка ў неабходнасці абуджэння ў сучаснікаў усведамлення адказнасці за свае дзеянні. Як вядома, у 60-ыя гады чалавецтва стаяла на парозе ядзернай катастрофы. Інтэнсіўна набірала абароты гонка ўзбраенняў, якая вымагала ад грамадства велізарных матэрыяльных і духоўных высілкаў. Інтэлект лепшых вучоных СССР быў скіраваны на распрацоўку і ўкараненне новых відаў зброі, што становілася патэнцыяльнай пагрозай для ўсяго чалавецтва. Гэтая акалічнасць не магла не хваляваць пісьменнікаў-гуманістаў, у тым ліку і У. Караткевіча. У асяроддзі інтэлігенцыі разгарнулася дыскусія паміж «фізікамі» і «лірыкамі». Па меркаванні апошніх, лагічнае мысленне прадуктыўнае толькі тады, калі яно не кіруецца клопатамі пра захаванне жыцця, усталяванне прынцыпаў гуманістычнай этыкі. Вершы У. Караткевіча

«Вадарод», «Дзяўчына пад дажджом», «Трызненне мужыцкага Брэйгеля» і інш. неабходна разглядаць як спробу пісьменніка ўратаваць свет. Гэтым памкненнем абумоўлена інтэнсіўнасць творчай працы У. Караткевіча, мастацка-вобразная структура яго твораў. Вобразы натоўпу сляпых людзей, якіх вядуць да прорвы тыраны-правадыры, з'яўляюцца характэрнымі для творчасці пісьменніка гэтага перыяду. Згадаем радкі з верша «Трызненне мужыцкага Брэйгеля»:

Хто вы такія? Як назваць вас, людзі?
Куды краіна з вамі забрыдзе?
Сляпяя, мёртвыя! Яны ідуць,
Паклаўшы рукі на плячо пярэдніх,
І іх вядзе сляпы. І проста ў яму
Ён падае.
А заднія не бачаць,
І, як раней, застыў на іхніх тварах
Самаздаволены па-свінску гонар [1, с. 175]

У рамане «Каласы пад сярпом тваім» аўтарская заклапочанасць будучыняй чалавецтва выяўлена праз сумнае прызнанне князя Юры Загорскага: «Ты ведаеш, якія бяздонні, адна за адну страшнейшыя, расчыняюцца перад вачыма дасведчанага? Якія бяздонні жаху і холаду?.. Просты бачыць толькі зладжаны крок чалавечых кагорт. Мудры чуе тупат чарады, якая бяжыць да прорвы. Ён бачыць, што тыя, хто яе вядуць, ненавідзяць чараду і адзін аднаго. Ён бачыць, што ўвесь наш хвалёны свет – рота, якая крочыць не ў нагу і ў якой толькі паручнікі, толькі ўрады імперый крочаць у нагу... Каб давесці людзей да агульнай пагібелі» [3, с. 150–151]. У. Караткевіч адчуваў небяспеку, якую нясе грамадству неўсвядомленая дзейнасць чалавека, пасіўнасць людзей, якія гатовы бяздумна выконваць загады кіраўнікоў. Па гэтай прычыне ён так настойліва імкнуўся перасцерагчы сучаснікаў ад магчымых трагічных памылак. Пісьменнік быў перакананы, што гуманістычныя перажыванні здольны ўмацаваць асобу на яе шляху да будучыні.

Праз год пасля падарожжа на Далёкі Усход У. Караткевіч закончыў працу над апавесцю «Чазенія» (1966). Яна была надрукавана ў часопісе «Маладосць» (1967). Кніжнае выданне твора з'явілася спачатку на рускай (1969), потым на беларускай мове (1970). Яно прынесла аўтару ўсесаюзнае прызнанне і чытацкае захапленне. Звяртаючыся да сваіх чытачоў, У. Караткевіч так тлумачыў ідэю твора і мастакоўскую звышзадачу: «Пра галоўную думку – аб гэтым шматлікія пытаюць – дало штуршок іншае. Можна быць, закінутыя бахайскія гарадзішчы, можна быць, каменныя статуі чарапах і львоў, якія жывуць ў тайзе. Было ў Прымор'і ў VIII–IX стагоддзях такое царства Бахай. Засялялі яго тунгускія плямёны Махэ і Кагурэсцы. У 926 годзе гэтая магутная дзяржава знікла ад удараў кітайцаў. Толькі і засталіся, што каменныя чарапахі. І бязлюддзе на шматлікіх стагоддзі.

Гэтае спалучэнне сонечнай, яснай зямлі і трагедыі, якая адбылася на ёй калісьці, нарадзіла нейкую неўсвядомленую, неадольную трывогу. Такая зямля – і вось могуць ляцець бомбы, падаць снарады, гінуць людзі, якіх я паспеў пакахаць. Не, якіх заўсёды кахаў... І калі б яшчэ проста бомбы...

Адгэтуль магчыма толькі адна выснова: звышадказнасць ўсіх людзей за ўсё жывое на зямлі. Усе людзі павінны навучыцца жыць у міры, калі яны наогул жадаюць жыць» [2, с. 540].

Сваю місію У. Караткевіч бачыў у тым, каб паказаць чытачам шлях да годнага вырашэння актуальных грамадскіх праблем. І раман «Каласы пад сярпом тваім», і апавесць «Чазенія» варта разглядаць як узоры «канцэптуальнай прозы» (А. Бачароў). Іх з'яўленне і мастацкая адметнасць абумоўлены імкненнем аўтара да глыбіннага

асэнсавання праблем рэчаіснасці і чалавека. У рамане «Каласы пад сярпом тваім» пісьменнік разважае пра сучаснасць на фоне гістарычных падзей пярэдадня паўстання 1863 г. У аповесці «Чазенія» фонам стала чароўная зямля Прымор'я. «Чазенія» – гэта своеасаблівая энцыклапедыя прыроды Далёкага Усходу. У ёй аўтар выяўляецца як дасканалы знаўца флоры і фаўны гэтага краю. Аднак варта адзначыць, што экзатычная прырода паказана праз успрыманне галоўных герояў Севярына Будрыса і Гражыны Арсайлы, у жылах якіх цячэ беларуская кроў. Выбіраючы імя для сваёй галоўнай гераіні і прозвішча галоўнага героя аповесці, аўтар свядома выкарыстоўвае рэмінісцэнцыі, якія адсылаюць чытача да творчасці А. Міцкевіча. Паспрабуем асэнсаваць іх мастацкую функцыю ў творы, іх ролю ў выяўленні аўтарскай пазіцыі.

Як вядома У. Караткевіч нарадзіўся ў дзень смерці А. Міцкевіча. Уладзімір Сямёнавіч бачыў у гэтым факце сакральны сэнс. Таму верш у прозе «Слова Міцкевічу» (1955), прысвечаны аўтару «Пана Тадэвуша», нагадвае легенду. Ён пачынаецца ўзнёсла і таямніча: «Кажуць, што ў ноч на дваццаць шостае лістапада ты з'яўляешся на зямлю, якая цябе нарадзіла... Неабсяжная зямля наша, але паўсюль, дзе пачуеш ты «кугаканне» савы пад акном хаты, ты, непрыкметны, заходзіш у хату і глядзіш у вочы новаму чалавеку, які нарадзіўся ў той дзень, калі ты памёр» [1, с. 322]. У вершы У. Караткевіча А. Міцкевіч паўстае ў вобразе шчодрэга чараўніка, які ўзнагароджвае нашчадкаў сумленных бацькоў «добрым і сумленным лёсам». Аўтар сцвярджае, што А. Міцкевіч надзяліў яго паэтычным талентам: «Мяне ты чамусьці зрабіў паэтам, даў мне вочы, якія бачаць сум явара над вадою; вушы, якія чуюць песню чалавечую» [1, с. 322].

У. Караткевіч быў перакананы, што геній А. Міцкевіча і па сённяшні дзень уздзеінічае на свядомасць яго землякоў. У вершы, прысвечаным аўтару «Пана Тадэвуша», ёсць сцвярджэнне: «як сонца ў маленькай кроплі, адбіваецца гэты вялікі шлях у долі нашчадкаў, у сэрцах якіх жыве дух і мужнасць Гражыны» [1, с. 322]. Гэтыя радкі сведчаць, што У. Караткевіч быў упэўнены ў тым, што паводзіны чалавека абумоўлены гістарычным вопытам народа. Асоба ў крытычных абставах, нават не ўсведамляючы гэтага, дзейнічае ў адпаведнасці са сваёй генетычна абумоўленай праграмай.

Звяртаючыся да чытачоў сваіх твораў, У. Караткевіч пісаў: «Жыццё прыдумаць нельга. Яго можна толькі ўзнавіць. Такім, якім яно было, з усімі радасцямі і з усімі стратамі. З усімі ўспамінамі пра мінулае. З усім тым, што перажыў ты сам і твае сябры. І з усім тым, што перажылі, што адпакутавалі мае і вашы продкі. З той падсвядомасцю, што таіцца ад іх у маёй і вашай душы. Таму усе мы – ад іх» [3, т. 4, с. 525].

Як вядома, Адама Міцкевіча сучаснікі называлі літоўскім Вальтэр Скотам. Геніяльны паэт здолеў па-мастацку ўзнавіць слаўныя падзеі мінулага з мэтай абуджэння гістарычнай памяці сваіх сучаснікаў. У паэме «Гражына» аўтар згадвае змаганне нашых продкаў з тэўтонскімі рыцарамі. Гражына, жонка наваградскага князя Літавава вельмі кахае свайго мужа. Яна не можа змірыцца з тым, што любы ёй чалавек з-за прыватна-княскіх інтарэсаў можа зрабіць амаральны ўчынак, аб'яднацца з крыжакамі супраць вялікага князя Вітаўта. Гражына спрабуе пераканаць Літавава ў памылковасці яго рашэння, абудзіць у душы мужа голас сумлення, выратаваць яго ад наступстваў ганебнага ўчынку. Калі ж княгіня адчула, што муж адмаўляецца яе зразумець, то перапрашуўшыся ў вопратку князя, павяла яго дружыну на тых, з кім ён хацеў уступіць у хаўрус. Цаной свайго жыцця Гражына зберагла гонар мужа, дапамагла яму духоўна ўзмацніцца.

Гражына Арсайла, гераіня аповесці У. Караткевіча, якога крытыкі называюць беларускім Вальтэр Скотам, таксама ўратавала свайго каханага, дапамагла яму акрыяць душой. У канцы аповесці Севярын Будрыс прызнаецца: «Ты дала мне гэтую моц.

І дазволь ужо мне трымаць гэтае маё каханне, каб яно не памерла. У цвёрдых руках. Я не разаб'ю яго і не дам разбіць табе. Я не дапушчу, каб яно памерла ў маім сэрцы, і не дазволю, каб яно памерла ў тваім. Не дазволю мудрасцю бязмежным цярпеннем, сілай свайго кахання...

Я зрабіў у папярэднім жыцці ўсё, што мог. Я перарос тое, што рабіў. Мне па плячы большае. І я хачу жыць гэтым большым» [2, с. 530].

Безумоўна, выбіраючы імя для галоўнай гераіні сваёй аповесці, У. Караткевіч ведаў, што вобраз Гражыны быў прыкладам паводзін для многіх патрыётак-ліцвінак. Натхнёная прыкладам міцкевічавай гераіні, Эмілія Плятэр стала гераіняй Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гг. Гражына Арсайла нарадзілася і вырасла на Далёкім Усходзе, куды быў высланы яе прадзед, удзельнік паўстання 1863 г. Вобразам галоўнай гераіні У. Караткевіч імкнуўся паказаць, што «дух і мужнасць Гражыны» жывуць і ў душах жанчын, якім даводзіцца ратаваць сваіх каханых мужчын, што сутыкнуліся з выпрабаваннямі новага веку.

Прозвішча Будрыс, якім У. Караткевіч надзяляе галоўнага героя аповесці, таксама з'яўляецца рэмінісцэнцыяй, якая зноў адсылае чытача да мастацкай спадчыны А. Міцкевіча, на гэты раз да яго балады «Тры Будрысы». Васіль Паўлаў у час знаёмства з Севярынам цытуе на памяць радкі з балады А. Міцкевіча ў перакладзе А. Пушкіна: «Три у Будрыса сына, как и он три литвина». Паўлаў гаворыць аб тым, што яго новы знаёмы, напэўна, літовец. Юнак пярэчыць, бо перакананы ў тым, што прозвішча Будрыс не літоўскае, а беларускае і адзначае: «Гэта проста размоўнае імя ад афіцыйнага Варфаламей – Баўтрамей, Бахрым, Баўтрук, Будрыс» [2, с. 424]. Літоўская даследчыца творчасці У. Караткевіча Альма Лапінскене лічыць, што ў «аповесці «Чазенія» аўтар выкарыстоўвае памылковую этымалогію прозвішча Будрыс, каб пераканаць чытача, што ў баладзе А. Міцкевіча «Тры Будрысы» маюцца на ўвазе не літоўцы, а беларусы.

Вундэркінд захапляўся кнігамі фантастаў, якія абуджалі мары, спадзяванні. Рэальнасць аказалася больш жорсткай. Малады вучоны вымушаны прызнацца: «У фантастаў усё гэта выглядала куды прыгажэй, бо яны адказвалі зусім на іншыя пытанні, сярод якіх галоўнымі былі – чалавечае і чалавечнасць, бо яны клікалі да іншых берагоў» [2, с. 432]. Севярын згадвае, што яшчэ ў час свайго першага наведвання Дубны захоплены сінхразатронам, цыклатронам падлетак ніяк не мог пазбавіцца ад думак, што «вакол гэтага фарпоста ляжаць лясы, у якіх цалкам верагодна могуць такаваць глушцы» [2, с. 433]. Аднак жыццё ён звязаў з Дубной. Займаючыся навукай, праводзячы эксперыменты, малады вучоны не мог не думаць пра наступствы сваіх адкрыццяў. Гэтая акалічнасць знясілівала яго псіхіку, недзе ў глыбіні душы ён нават зайздросціў свайму сябру Генусю. «Гэты ведаў, што рабіць з дарам, які дастаўся яму невядома адкуль, і не адчуваў сябе з гэтай прычыны прыгнечаным, і нібы вінаватым, і нібыта не на сваім месцы» [2, с. 433].

Смерць апантанага навукай жыццярадаснага, бесклапотнага Генуся канчаткова пазбавіла Севярына жыццёвай раўнавагі і працаздольнасці. Юнак перастаў верыць у правільнасць выбранай ім жыццёвай дарогі. Севярын пачынае думаць аб тым, «што трэба было, відаць, даць волю сэрцу, а не галаве, якая ў барацьбе з гэтым сэрцам (а напэўна ж, так) знемагла ў той самы момант, калі ён ганарліва лічыў, што для ягонага мозгу амаль няма немагчымага. І ці не быў бы ён шчаслівейшы, каб аддаў кесарава кесару, а божае богаві» [2, с. 431]. Чытач разумее, што душэўная і псіхічная хвароба героя аповесці абумоўлена адарванасцю яго ад вытокаў, дэзарыентаванасцю. Яшчэ ў 60-ых гг. XX ст. У. Караткевіч імкнуўся папярэдзіць сучаснікаў пра наступствы, якія чакаюць грамадства, у якім усталёўваецца тэхнакратычны лад жыцця, смела гаварыў пра яго згубны ўплыў на свядомасць асобы, якая вымушана адчуваць сябе вінікам вытворчага механізму. У аповесці «Чазенія» пісьменнік стварае яркі вобраз грамадства

– «мегамашыны» (Э. Фром), якая нівеліруе душы людзей. Севярын адзначае, што ён стаў нагадваць героя адной з карыкатур, якую ён бачыў у амерыканскім тэхнічным часопісе. «Стаіць пачварная, з дзесяткамі тысяч рычажкоў і кнопак машына невядомага прызначэння, а ў ёй корпаецца, стаўшы на калені, маленькі чалавек – ліквідуе нейкую непаладку. Спачатку ён нават не зразумеў, у чым тут соль: звычайныя будні, тое, што бачыш кожны дзень. І толькі пасля заўважыў, што з азадка ў чалавека тырчыць ключ, нахштальт тых, якімі заводзяць дзіцячыя завадныя аўтамабільчыкі» [2, с. 432]. Свой стан здароўя Будрыс тлумачыць тым, што «скончыўся завод».

У адпаведнасці з многімі рэлігійнымі вучэннямі страта радасці жыцця лічыцца страшным грахам. Адчуванне чалавекам сваёй непрыкаенасці ў свеце з'яўляецца паказчыкам няздольнасці асобы рэалізаваць Промысел Божы. У. Караткевіч у сваёй творчасці 60-ых гг. заклікаў чытачоў вярнуцца да першаасноў чалавечага быцця, нагадваў аб тым, што «адзінае ёсць на свеце: сумленне, братэрства, каханне» (верш «Безгаловая Венера», 1961).

Падарожжа па Прымор'і, сустрэчы з простымі людзьмі, каханне вярнулі Севярыну Будрысу адчуванне адзінства з навакольным светам. Сэнс свайго існавання ён пачынае бачыць у тым, каб «укараніцца на камяністым, неўладкаваным беразе жыцця, мудра, уладна, пяшчотна свідраваць каранямі зямлю. Араць яе для будучыні, для сваіх нашчадкаў».

Жыць, як усе яны. Як людзі, што цяжка здабываюць свой лясны хлеб, але не згубілі дабрыні, а прымножылі яе. Як тыя, у каго хапае дабрыні на ўсіх...

І як кедры, як лозы вінаграду – і беларускі хмель; як ізюбры, што крычаць уначы, – і як белавежскія алені.

Як чазенія...» [2, с. 531]

Гражына Арсайла, як і гераіня А. Міцкевіча, дапамагла каханаму зразумець сутнасць у жыцці. У канцы аповесці аўтар заўважае: «Ён (Севярын – Г.І.) скончыў адзін круг, і яму мала справы да таго, чым ён жыў дагэтуль».

Чалавек павінен абнаўляцца, іначэй ён памірае для ўсіх [2, с. 531].

Творчасць У. Караткевіча паказвае шлях да вяршыняў духоўнасці не аднаму пакаленню чытачоў. Аўтар «Чазеніі» да апошніх дзён жыцця здолеў захаваць у сваёй душы здольнасць шчыра і непасрэдна захапляцца навакольным светам. «Закаханы ў жыццё і ў кожную мушку», пісьменнік сцвярджаў: «Каго любіш, таго заўжды зразумееш, у якой бы скуры ён ні хадзіў». Асноўнай рысай узаемаадносін пісьменніка і свету была зацікаўленасць жыццём. На наш погляд, менавіта гэтая акалічнасць абумовіла пісьменніцкі поспех У. Караткевіча.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1987. – Т. 1. – 538 с.
2. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – Т. 3. – 542 с.
3. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1989. – Т. 4. – 530 с.

Ishchanka H.M. The novel of V.Karatkevich «Chazenia» in the context of the works of the writer during 60s of the XX century

In the article the new interpretation of the novel of V.Karatkevich is proposed. The role of reminiscence in the expression of the author's position towards the novel is interpreted.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 25.02.2011